

Váriné Szilágyi Ibolya

Születési hely és idő:

Debrecen, 1930.

Diplomák megszerzésének ideje, intézménye:

1953. ELTE BTK Egyetemi Orosz, ill. Lenin Intézet

1964. ELTE BTK Pszichológiai szak

Tudományos fokozata:

a pszichológiai tudományok kandidátusa

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:

Agrártudományi Egyetem Gödöllő, tanársegéd, filozófiatanár, 1953-1957

Semmelweis Orvostudományi Egyetem, filozófiatanár, egyetemi adjunktus, 1962-1969

MTA Pszichológiai Intézet Budapest, tudományos munkatárs, 1969-1976, tudományos főmunkatárs, 1976-1996.

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:

Fiatal értelmiségiek a pályán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

Az ember, a világ és az értékek világa. Gondolat Könyvkiadó, 1987.

G.H. Mead and L.S. Vygotsky on Action. In: Studies in Soviet Thought 42:93-121, 1991.

A jövő: vonz vagy taszít? In: Társadalom és felsőoktatás, II. kötet (Szerk. Solymosi Zsuzsanna). A felsőoktatás fejlesztését szolgáló kutatások. Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest. 1992. 53-168.

SAKMAI ÖNARCKÉP ÉS SZEMÉLYES SAKMAKÉP

Nehezen vállalkoztam kollégáim kérésének teljesítésére. Életemben a szakma és a személyes élet olyannyira elválaszthatatlan és annyira az én magánügyem, hogy képtelen voltam nekivágni az írásnak. Ami vonatkozásomat mégis legyőzte, az a kollégák állhatatossága volt, amellyel eredendően jó szándékukat és elképzelésüket képviselték.

A könnyebbség kedvéért azzal kezdem, hogyan kerültem a pszichológusi pályára.

1. UTAM A PSZICHOLÓGIÁHOZ: LABIRINTUSBÓL A CÉLEGYENESBE

Az biztos, hogy sem a családi minta, sem családi hagyomány nem terelt erre az útra. Bár olyan családban nőttem fel, ahol a jó könyv éppúgy hozzátartozott az otthonhoz, mint a kenyér vagy a só, sem filozófus, sem pszichológus nem akadt (pap, pedagógus is csak elvétve) a szűkebb-tágabb debreceni rokonságban. A Szilágyiak a Bocskai erdélyi fejedelem által a 17. század elején a Tiszántúlon, a mai Hajdúságban letelepített hajdúk ivadékai. Apám családjában az iratok szerint a múlt század elejéig visszamenően csak ágostai hitvallású evangélikus és „kálomista” református törpebirtokosok

és földművelők voltak. Apám „elfajzott” tőlük, részint mérhetetlen s a körülmények miatt kielégíthetetlen tanulásvágya, részint erős szabadságvágya, függetlenségigénye miatt (egy négygyermekes hadiözvegy fiaként a módosabb rokonok által nekiszánt cselédsors elől, egyetlen tanulási lehetőséget látva az iparosságba menekült).

Apám sorsa, kötődése a debreceni cívis világhoz (amely akkoriban még egységesebb és érzékelhetőbb volt), egyszersmind különbözősége tőle, nyitottsága, meditációi emberekről, politikusokról, háborúról, a nemzet lehetőségeiről, az érdekes — inkább értelmiségi — társaság, amely műhelyét egyfajta társasági központtá avatta, bizonyára nyitogatták értelmemet, s lehet, hogy közvetve hozzájárultak pszichológusi és filozófiai érdeklődésemhez is.

A háború alatti iskolai évek is alapozóak voltak a kálvinista Rómában. 10-14 éves koromban a híres Dócziban nevelkedtem, kiváló pedagógusok tanítottak. Szerettem oda járni, de menekültem mindenféle szektaszerű vallási csoportosulástól. A Dóczit a puritán protestáns kultúra uralta, hosszú távon erősítve azt a hatást, amely az akkori Debrecenben szinte észrevétlenül még a kövekből is áradt: a szabadság, a függetlenség eszméiségét. A háború vége felé a különböző társadalmi helyzetűek és vallásúak érzékelhetően ellenséges viszonya egymáshoz, különböző hozzáállása az elhurcolt zsidókhoz s a megszálló németekhez sok kérdést vetett fel bennem. Ekkorra már a tanári kar jóformán kettészakadt: neofita németbarátokra és liberális angolszász orientációjúakra. Én az utóbbiakhoz húztam, de volt szeretett tanárom a másik táborban is. A fasiszmus látható megnyilvánulásai érzelmileg ellenszenvesek és elfogadhatatlanok voltak számomra, de hogy milyen is valójában, azt csak jóval később értettem meg.

Ezek a régi emlékek szinte 'visszaigazolják' a tankönyvi szintű igazságot: az élet már kora ifjúságunkban 'feladja' az azonosulás-különbözés-elkülönülés napi leckéit. Háborús években bizony sűrűbben és élesebben, mint békeidőben.

A pszichológiához vezető utam éppúgy tekinthető a véletlenek egybejárásának, mint sorsszerűnek. Életemben erre is, arra is találhatók jelek, sőt ha úgy tetszik, „perdöntő” bizonyítékok. Magam különben is az utóbbi, a sorsszerűség felé hajlok, de nem abszolút fatalista módon. Ebben az útban nemcsak érzelmi-értelmi diszpozícióimnak, de választásaimnak is (főleg negatív elhatárolódásaimnak, pl. a politikai karrier lehetőségétől való elhatárolódásnak is) szerepe volt.

Azt hiszem, túl sok mindent műveltem 14-18 éves koromban anélkül, hogy bármelyik tevékenység mellett igazából lehorgonyoztam volna.

Ifjúságom rímelt a felgyorsult országépítő időszakra: 1946-49 között, 16-19 éves koromban éltem meg életem legfelhőtlenebb, legboldogabb idejét. Az csak természetes, hogy antifasiszta beállítottságom miatt ekkor már bekerültem a baloldali ifjúsági mozgalom vonzáskörébe. 1947-48 a 48-as forradalom centenáriumi éve volt, amit a diákok országszerte nagy versenyekkel ünnepeltek. Én több mint 10 tárgyból versenyeztem és könyvtáram, emléklapjaim tanúsága szerint legalább 6-ban nyertem is (pl. elnyertem az országos szociográfiai pályázat első díját a debreceni börgyár munkásai mindennapi életének feldolgozásával). Valósággal lubickoltam a számomra elérhetővé vált aktivitásokban s közben kültagként résztvevője voltam a debreceni

NÉKOSZ-kollégiumok színes és tanulságos életének, az Ady Társaság, az egyetem előadásainak.

Érettségi után kollégista barátaim tanácsára a közigazgatási szakra jelentkeztem, amely épp akkor került át a reform következtében a Közgazdaságtudományi Egyetemről a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karára. Tettem ezt részint politikai indíttatással. Elhittem, hogy milyen fontos az új, szakszerű közigazgatás az épp kialakuló demokrácia szempontjából. 1948 nyarán felvettek a MADARÁSZ (jogász) népi kollégiumba is, majd a nyári bakóca-godisai MEFESZ-tábor után bekerültem a MEFESZ Központ propaganda és kulturális osztályára, ahonnan hamarosan elküldtek egy több hónapos kultúrvezető-képzőre (Lukács György, Ortutay Gyula, Hont Ferenc és hasonló szintűek voltak az oktatók). Ez után a kultúrosztály vezetője lettem és beválasztottak a MEFESZ intézőbizottságába. (Ez volt az első és utolsó ún. káderképző, amelyen részt vettem, s az első és utolsó vezetői poszt, amit felajánlottak. Az 50-es években különböző okokból fekete bárány lettem). Arra talán büszke lehetek, hogy alig 2 éves „vezetői” pályafutásom alatt 18-19 évesen mégiscsak sikerült több jót csinálnom, mint rosszat (pl. sikerült létrehozni az Állami Népi Együttes elődjét, a MEFESZ Központi Táncegyüttest, a MEFESZ Központi Zenekart és Énekkart, sikerült jó kapcsolatot kiépíteni a művészeti főiskolákkal, színvonalas műsorokat adni az 1949-es VIT-en, az 1950-es prágai II. Nemzetközi Diákkongresszuson).

Fontos, máig kiható mozzanata életemnek, hogy ebben a tanévben már a Madarász-kollégium tagja voltan, tehát belülről ismerhettem meg a kollégiumi életet, a NÉKOSZ-mozgalom utolsó évében. A MEFESZ-ben és a NÉKOSZ-ban olyan emberekkel és magatartásformákkal ismerkedhettem meg, amelyek számomra máig is példászerűek és orientálóak. Komoly csalódásként értem meg, amikor ezt a kollégiumi életet — mint ahogy az egész NÉKOSZ-t — felszámolták.

1949 nyarán a kiválóan letett vizsgák után villámsebességgel elmenekültem a jogi karról a jogi ismeretek általam vélt szárazsága és irodalmi ambícióim miatt. Az irodalomszakra akartam átmenni, a felvételi vizsgán azonban összevitattoktam a bizottsággal azon, hogy ki a nagyobb író, Gorkij vagy Solohov (én az előzőre, ők az utóbbira szavaztak). Simán kibuktam. Ott álltam 1949 őszén egyetem nélkül 'egy szál magamban' Budapesten. Ismét súgott valaki: menj az Egyetemi Orosz Intézetbe, ott is van irodalom! Valóban volt, egy év múlva már eredetiben olvastam Lermontovot, Puskind és másokat, de csakhamar rá kellett jönnöm, hogy megint nem nekem való világba csöppentem. (Az Egyetemi Orosz Intézetből lett a későbbi Lenin Intézet, ahova csaknem véletlenül kerültem és végig idegenként éltem benne).

Természetesen nem az irodalom, hanem a politikai gyanakvás egyre inkább rám nehezedő légköre miatt éreztem így. Nem szükséges ezt a légkört ehelyütt részletezni. Csupán jelezni szeretném, hogy az 50-es években több okból (ezek egy részét ismerem, más részét csak sejtem) rossz kádernek minősültem. A gyanakvás megkeserítette egyetemi éveimet (férjemét is, kivel 1950-ben házasodtunk össze, s ki 1956 novemberében végül is főként ezért hagyta el az országot).

1953-ban végeztem a Lenin Intézetben, kiválóan. A gyanakvás miatt előbb nem akartak egyetemi oktatónak elhelyezni, majd nehezen ezt is elértem. 1953-69-ben különböző egyetemeken, utoljára 7 évig a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen

voltam a filozófia — filozófiatörténet, ismeretelmélet — előadója. Tudtam, hogy a filozófiaoktatáshoz minimális tudásszinttel rendelkezünk. Véleményemet nem rejtettem véka alá, ezért nem jelentkeztem aspirantúrára sem. Filozófiai műveltségem voltaképpen az egyetem utáni rendszeres önművelés eredménye, s ebben igen nagy szerepe volt az ún. Lukács-tanítványoknak, mindenekelőtt Márkus Györgynek, s a közelebbi megismerkedésnek a filozófia klasszikusaival és a fiatal Marx munkáival. Elsősorban ismeretelmélet, valamint a filozófia és a pszichológia határterületi problémái vonzottak. Ember- és társadalomfelfogásomat ez idő tájt teljesen a korai marxi munkák uralták, ellentétben a hivatalos marxizmussal. A későbbiekben viszonyom bonyolultabbá vált a marxizmushoz és nyíltabb, befogadóbb más filozófiai rendszerek vagy tudományágak érdemi felismerései iránt (pl. a tudományfilozófia és a szociológia, a fenomenológia, a szemantika, az axiológia fontosabb gondolatai iránt).

Mivel elégedetlen voltam a Lenin Intézetben kapott képzéssel, 1958-64-ben *nappali tagozaton — egyetemi oktatói munkám mellett — elvégeztem a pszichológusi szakot is és pszichológusi diplomát nyertem az ELTE bölcsészkarán.* Az így megszerzett tudást már elfogadható indulási alapnak tartottam. 1964-ben jelentkeztem aspiránsnak. Hely és megfelelő hazai témavezető hiánya miatt szovjet levelező aspirantúrára küldtek, amit azért vállaltam el, mert így a Vigotszkij-iskola egyik kiváló reprezentánsa: A. N. Leontyev aspiránsa lehettem. Ennek csak örülhettem (noha egyetemi oktatói és anyai teendőim miatt évente csak 2-3 hetet tölthettem kint), mert a Vigotszkij-iskola a 60-as években megtermékenyítően hatott a hazai filozófiai és pszichológiai életre. A filozófia és a pszichológia határterületi problémájáról — az észlelésről — írt disszertációm *„A marxista ismeretelmélet és az észlelésre vonatkozó legújabb fiziológiai és pszichológiai kutatások,”* címmel 1969-ben védtem sikerrel, részeit itthon publikáltam.¹ Oroszul a lenini visszatükröződési elméletnek ellentmondó tartalma miatt sohasem jelenhetett meg.

1969 őszén az MTA Pszichológiai Intézet szociálpszichológiai osztályának tudományos munkatársa, majd 1978-tól tudományos főmunkatársa lettem.

Jelek a 'sorsszerűsége' (vagyis arra, hogy talán mégsem véletlenül kerültem a pszichológusi pályára): ezek nem olyan számosak, de talán nyomósabbak.

Úgy gondolom, hogy *az irodalom szeretete, élvezete s az általa keltett további mélyebb megismerési igény vitt végül is a pszichológia felé.* A „végül is” utalás arra, hogy ez az út távolról sem volt egyenes, amint az fentebb kiderült, sok kitérő tarkította. Az viszont kétségtelen, hogy a klasszikus irodalom remek emberábrázolásai ihlették, amelyekben választ kerestem a saját, a korral összefüggő kérdőjeleimre. Hogy ez valóban így lehetett, arra talán elégséges bizonyíték, hogy már a Dócziban is, később is, minden magyartanárom — egymástól függetlenül, de teljesen egybehangzóan — megígérte, hogy vagy filozófus vagy pszichológus lesz belőlem. Tették ezt akkor, amikor még ki sem alakult határozottan ezirányú érdeklődésem és egészen máson járt az eszem.

1 Az emberi érzékelés ismeretelméleti értelmezéséről. Magyar Filozófiai Szemle, 1969/6, 1015-1033. A modern tudomány az emberi látórendszer munkájának aktív jellegéről. Magyar Pszichológiai Szemle, 1969/3-4, 403-421

Sorsszerűsége utalhat a második diploma tudatos választása (más szakág könnyebben elérhető lett volna), s nem utolsó sorban a szakdolgozati és kandidátusi disszertációtémáim választása. Előbbit W. James tudatfelfogásáról írtam, elbűvölve James gondolatgazdagságától.

Kandidátusi disszertációm témaválasztása mindenekelőtt abból az érzelmi-szellemi ellenállásból fakadt, amelyet a hivatalos marxizmusba beépült lapos szenzualizmus, a mechanikus materializmus észlelésfelfogása váltott ki belőlem, főként azért, mert teljesen eltüntette a megismerő folyamatokban, a világnézetben, világlátásban és értelmezésben a szubjektum aktivitását. Az ortodox marxizmus ezzel akarta erősíteni az ideológia 'anyagelvűségét', összhangban a dogmatikus pavlovizmussal. Végeredményben egy olyan észlelő alanyt tétéleztek fel, aki passzívan befogadja az anyagi világ ingereit, ezeket építgeti-alakítja tovább szellemi-lelki tevékenységében. A passzív észlelő alany — egyedi alany! — képzeete számomra feltűnő ellentmondásban állott minden jelentős olvasmányommal, mindenekelőtt a korai marxi munkákból, pl. a Gazdasági-filozófiai kéziratokból kitűnő ember- és társadalomfelfogással, az akkoriban elragadtatással felfedezett, Bernstein és Anohin által képviselt 'aktivitásfiziológiával' és számos új tudományággal. A passzív észlelő alany képzetétől nem vezetett semmilyen termékeny út az akkoriban előtérbe kerülő ismeretelméleti problémák (pl. az információ és a jelentés természete, funkciói az önszabályzó rendszerek működésében, az érték természete és szerepe a viselkedés szabályozásában stb.) megoldásához sem. A passzív észlelő alany képzeete nem engedte érvényesülni azt a megközelítést sem, amely bizonyos kulturális és társas interakciós összefüggések és determinánsok létét és érvényesülését kereste az emberi észlelésben.

Amikor az észlelés leegyszerűsített interpretációja cáfolatán dolgoztam, számba vettem az idegrendszer plaszticitásának és a szubjektum aktivitásának különböző és hierarchikusan felépülő szintjeit igazoló bizonyítékokat. Mindez együttesen, az észlelés szociálpszichológiai aspektusát is figyelembe véve, segített megérteni különböző pszichológiai iskolák létrejöttét, eltérő hangsúlyát és integrációs lehetőségeit az észlelés magyarázatában, kivált a konstancia-jelenségek és az észleletek tárgyi adekvát-sága vonatkozásában. Én főleg az utóbbival foglalkoztam. Bizonyítottam, hogy az észleletek tárgyi adekvátságának kialakulásához nélkülözhetetlen a szubjektum aktivitása, szemben a dogmatikus marxizmus álláspontjával.

Az észlelés hierarchikus szerveződésének követése ezen kívül a megértés jobb útjához vezetett az olyan kérdések vonatkozásában is, amelyek tizenéves koromtól kezdve foglalkoztattak: miért látnak, értelmeznek személyek és csoportok néha homlokegyenest eltérő módon azonos fizikai és társadalmi helyzeteket, hogyan alakul ki a 'másság', az 'idegenség' észlelése, s milyen következményekkel járhat mindez a valóságos életben.

Érdekes kérdésnek tartom, hogy szabad választás esetén hogyan bukkannak fel a tudományos témákban életrajzi ihletésű, latensen bennünk élő, elnyomott vagy kihordott, megfogalmazott problémák. A pszichológia kifejezetten az a tudomány, ahol ennek igen nagy szerepe van. Ez a kérdés beletartozik abba a nagyobb problémába, amit úgy nevezhetünk, hogy a 'tárgy vagy a téma' konstruálása a pszichológában, amelyet igen elgondolkodtatónak vetett fel nemrégiben a pszichológia történetének

egyik legkiválóbb művelője: Kurt Danziger (1994). Vele együtt távolról sem gondolom, hogy pusztán szubjektív érdeklődés váltja ki ezeket a tárgy- vagy téma-konstrukciókat, hiszen adott társadalmi-történelmi helyzet érzékenyíti, hangolja rá a vizsgálódókat egy-egy témaszelet adott elméleti szinten, a rendelkezésre álló módszerekkel történő kutatására. A 70-es években ilyen téma volt a szubjektum aktivitása az észlelésben, az információfeldolgozásban, sőt a szocializáció folyamatában. Noha ennek megvilágításában a Vigotszkiji-iskolának kétségtelen érdemei voltak és lehettek, mégis inkább Neisser neve kapcsolódott össze a témával, mert jól sikerült könyve a 70-es évek végén hozzáférhetőbb volt.

Eljutottam odáig, hogy hogyan alakulhatnak ki pszichológiai témák. De hogyan alakulhat ki a pszichológus?

2. MITŐL PSZICHOLÓGUS A PSZICHOLÓGUS? VANNAK-E A PSZICHOLÓGUSRA JELLEMZŐ SZEMÉLYISÉGJEGYEK?

Biztos, hogy a pszichológus minőségét, kritériumát nem elsősorban a pszichológusi diploma vagy munkakör határozza meg, ezek csupán e minőség lehetőségét teremtik meg.

Azt hiszem, valóban léteznek olyan személyiségjegyek, amelyek jellemzik a pszichológust (legalábbis ideális esetben kell hogy jellemezzék), de ezeket máshol érzékelem, mint sokan mások. Sokak szerint a pszichológus megkülönböztető jegye határozottsága, emberismerete, önérvényesítési készsége, meggyőző ereje. De hiszen ezek a tulajdonságok bármely értelmiségi szakma gyakorlásához szükségesek, sőt továbbmenve: egy szélsőséges esetében is nélkülözhetetlen kvalitások!

A pszichológus szerintem az ember megismerése iránti rendkívül intenzív belső vágygal és elkötelezettséggel kezdődik. Azzal, hogy mérhetetlenül érdekeli az olyan kérdések, mint pl. mitől olyan az ember, amilyen és megismerhető-e, hogy valójában milyen? Hogyan alakulnak ki és miként működnek az ember pszichikus képességei? Mitől olyan a másik ember vagy embercsoport, amilyennek az adott élethelyzetben látszik s vajon valóban olyan-e, amilyennek látszik? Miért látják azonos biológiai és társadalmi státuszú emberek hasonló vagy épp homlokegyenest eltérő módon azt a világot, amelyben a pszichológus velük találkozik és ebből a helyzet-elemzésből hogyan és merre vezet tovább az útjuk, milyen beállítódások, döntések és tettek várhatók tőlük, és ezek változtathatók, fejleszthetők-e?

Ennek az átlagosnál sokkal intenzívebb, szenvedélyesebb, csillapíthatatlan megismerési váagnak a kielégítéséhez a pszichológus természetesen sokféle eszközt felhasználhat — a laboratóriumi kísérletezés módszereitől kezdve a lassan már mindenkét előntő teszteken át a kérdőíves felméréseken, az analitikus elemzéseken, a matematikai feldolgozásokon keresztül a hipnózisig jóformán mindent —, de pszichológusnak csak akkor tekintheti magát, ha minden 'művi' munkája, kiterője, technikája mellett meg tudta, ill. meg tudja őrizni magában az eredendő kíváncsiságot az iránt, hogy *milyen és hogyan működik az ember*. Ebbe az érdeklődésbe természetesen a pszichikus funkciók, struktúrák, teljesítmények egymáshoz, az agyi biokémiai és neurológiai folyamatokhoz, valamint a társas viselkedés bioszociális és kulturális meghatározóihoz viszonyított vizsgálata éppúgy beletartozik, mint a vizsgált egyének, az

épp feltárulkozó vagy elzárkózó személyiségek, csoportok, közösségek tanulmányozása.

Kétségtelen, hogy eltérő hangsúlyt és arányt kap az ember egészének és az egyes embernek, a személyiségnek a vizsgálata az általános lélektan, a személyiség-lélektan, a szociálpszichológia, továbbá az egyes alkalmazott lélektani szakágak művelője esetében. Az egész ember iránti érdeklődés ugyanakkor valamilyen értelemben minden területen dolgozó pszichológust kell hogy jellemezze.

A pszichológust jellemző személyiségjegyek között másodikként a *felelősséget* kell említenem. A felelősséget azért, hogy mi is történik azzal a tudással, amit én a másik emberről szereztem és hogy hogyan hatok vissza a vizsgált személyre, az emberre vagy egy bizonyos embercsoportra.

Minden tudás hatalom bizonyos feltételek esetén, de a *pszichológiai tudás kiváltéppen* az, az ember mindenkor *manipulációjának az eszköze*. Jobb, ha ezt elözetesen, egyszer s mindenkorra tudatosítjuk magunkban, azzal együtt, hogy ez a tudás jó és rossz cél érdekében egyaránt felhasználható s hogy talán a félreértelmezéseknek, a tévedéseknek, a pszichológus kudarainak a következményei fájdalmasabbak és hosszútávúbbak, mint az értelmiségi szakmák nagy átlaga esetében. A hatás, befolyásolás közben óhatatlanul közvetítjük és érvényesítjük saját világszemléletünket, előítéleteinket, kulturális és szakmai sémáinkat és értékeinket, noha ennek gyakorta nem is vagyunk tudatában.

Mindezek után azért jelezni szeretném, hogy nem vagyok én olyan nagyon magabiztos a fentiekben, mint amennyire az első pillanatban az az olvasónak látszhat. Időnként magam is kételkedem abban, hogy beszélhetünk-e még 'A pszichológus'-ról? Vajon nem valami szellemi tehetetlenségből tesszük-e ezt, mert kényelmetlen szembenézni azzal a ténnyel, hogy nemcsak a szakmai ismeretek relativizálódtak, de a szakma művelői is átalakultak különböző szerepek formálóivá s a különböző tudományágak kutatói között sokszor nagyobb a hasonlatosság, mint a kutató és a gyakorló (a munkahelyen, iskolákban, kórházban, dolgozó) pszichológus között? Szakágunk végtelen nagy divergálásának vagyunk tanúi. Van, aki erre a frusztráló élményre még elmélyültebb tudásvággyal reagál, van, aki szinte vallásos hittel kötődik egy bizonyos paradigmához, ill. irányhoz, s azt önkéntelenül és önvédelemből is mérhetetlenül felértékeli. Ezt a jelenséget nagyon jól fogta meg Kuhn a tudományos forradalomról írt művében, amely egyúttal szociálpszichológiai szempontból is megvilágította a tudomány művelését. Ami pedig a pszichológiai tudásnak a köztudatbeli hasznosulását illeti, a növekvő társadalmi bizonytalanság közepette az elméleti tudás le-, a gyakorlati munka felértékelődése figyelhető meg, sajnos az elméleti integrációs kényszerek átélése és ismételten megkísérlése nélkül. Nem vagyok túlságosan optimista a pszichológiai ismeretek egységesülését és rendszerbe szerveződését, ily módon eredményesebb és a sarlatánuságok ellenében védettebb felhasználását illetően.

Magam előéletemből következően igyekeztem kerülni azt a csapdát, hogy az elméleti problémák preferálása miatt netán a mindenttudó, 'a pszichológus' szerepében tűnjek fel vagy hogy egységesebbnek tüntessem fel a tárgyalt irányzatokat, elméleteket, mint amilyenek azok valójában. Ebben talán segítségemre volt az a meggyőződés, hogy minden elmélet, hipotézis, állítás csak akkor válik igazán érthetővé és jelen-

téstellé, ha feltárjuk társadalmi (kor- és kultúrafüggő) és tudománytörténeti beágyazottságát.

3. SZEMÉLYEK, HELYZETEK ÉS IRÁNYZATOK: PSZICHOLÓGUSI NÉZETEIM FORMÁLÓI

Az eddigiekből is kitűnhetett, hogy véleményem szerint egy pszichológus nézeteinek a formálódásában kitüntetett szerephez jutnak az általa megélt, elfojtott vagy feldolgozott társadalmi és történelmi helyzetek is, hiszek a pszichológusi ismeretek és elméletek társadalmi előrehangoltságában és fordítva, azok befogadásának vagy elutasításának társadalmi zsiliprendszerében.

Az én kitüntetett helyzeteim és korszakaim: a család és a civis város, 1946-49, 1950-55, 1956-ban a Petőfi-körbeli fellélegzés és újjászületés, az 1957 utáni letargia az elvesztett lehetőség miatt, majd újrakezdés naivitással és a tisztaság voluntarista akarásával, 1968 traumája, a 70-es és a 80-as években szociálpszichológuskénti újraéledésem, 1980 és 1982, életem első nyugati tanulmányi útjai és 'megmérgettetésem' a nemzetközi szakmai mezőnyben.

Ha személyekben gondolkodom, akkor a filozófusok közül mindenekelőtt *Márkus Györgyöt*, az agyfiziológusok közül *Grastyán Endrét*, a pszichológusok közül *A. N. Leontyev-et*, szűkebb szakterületem, a szociálpszichológia képviselői közül *Jos Jaspars-t* és *Hilda Himmelweit-et* kell kiemelnem rám különösen inspirálóan ható és számomra mérvadó tudósokként. *Kardos Lajos* elsősorban az alaklélektan és *Helmholtz* elemzésével, *Radnai Béla* sokoldalú és mély pszichológusi tudásával és emberiségével, *Mérei Ferenc* rendkívül érzékeny szociálpszichológiai kérdésselvetéseivel, megfigyeléseivel hatott rám.

Márkus György volt az, aki példamutató szakmai igényességével, koncepciózuságával és fantasztikus olvasottságával egy elég szigorú mércét állított elém, nem hivatalosan, csak mint általam önként választott 'szignifikáns Másik'. Kivált így volt ez az ismeretelméleti kérdésekről írt munkáimban.

Egy másik kiemelkedő és invenciózus kutatói egyéniség, akivel a SOTE-n több ismeretelméleti 'szeánszt' küzdöttünk fej-fej mellett végig bizonyos ortodox marxista nézetekkel szemben, Grastyán Endre volt. Mindig lenyűgözött azzal, hogy milyen invenciózus és precíz volt empirikusan vizsgált kutatói kérdéseiben, és milyen óvatos és egyszersmind vállalkozó szellemű az eredmények értelmezésében és más — pszichológiai, szociobiológiai, filozófiai — szintre való transzponálásában, átfordításában.

A számomra fontos személyiségek sorában kell említenem A. N. Leontyevet, a 60-as években a Vigotszkij-iskola fejét, aspiránsvezetőmet. Vele talán rögtön megismerkedésünk alkalmából, 1964 őszén töltöttem a leghosszabb időt, kb. 10 órát kísérttem mindenhova, miközben a 'fejkopogtatás' módszerét alkalmazta, mert már bőven el volt látva aspiránsokkal (amerikaiakkal is). Nem bánta volna, ha megfog valahol. Az ezutáni 3 évben csak évi 2-3 hetet töltöttem Moszkvában, s ez idő alatt kijárt nekem 1-2 vacsorameghívás, mert a tulajdonképpeni közös munka ezeken a kora estétől éjfélbe nyúló vacsorákon folyt (az egyetlen Leontyev borzasztó adminisztratív leterheltsége miatt képtelenség volt dolgozni, percnként zavarták, szükségtelenül is). E

vacsorákon Margarita Petrovna a régi orosz értelmiségi családok életstílusát, társalgási légkörét teremtette meg, elősegítve benne a mi közös munkánkat, ami természetesen nem tűnt munkának.

Máig sajnálom, hogy a magyar pszichológus kollégák nem ismerhették meg azt a sziporkázóan szellemes charmeurt, azt az invenciózus és egy-egy pszichológiai jelenség vizsgálati lehetőségét vagy értelmezését illetően kíméletlenül logikusan kérdező tudóst, akit még én láthattam. Az mindegy, hogy közben tudtam, hogy maga Lentyev mennyivel jobban tud kérdezni, mint kísérleteket rendszeresen végigvinni, én sokat profitáltam ezekből a kérdésekből. Mire Magyarországra került díszdoktorrá avatására, A. N. Leontyev már egy agyonhajszolt és tönkrement ember volt, s kevesen tudják, hogy elsősorban azért hajtotta magát, hogy önálló pszichológia szak létesüljön és működjön a moszkvai egyetemen, jól felszerelt laboratóriumokkal és felkészült kutatói gárdával.

Jos Jaspars és Hilda Himmelweit, a kognitív szociálpszichológia kiváló képviselői az 1972-ben Visegrádon rendezett első hazai nemzetközi konferencia óta kifejezetten bátorítóak és inspirálóak voltak számomra (Jasparsnál voltam különben életem első nyugati tanulmányútján, 1980-ban Oxfordban). Ők egyrészt nem nézték rögtön gyanakvással kérdésfeltevéseimet és például az értékutatásban módszertani útkereséseimet, másrészt épp érdemnek tekintették azokat a pszichológusi sajátosságaimat, amelyek miatt nem egy hazai kollégám szívesen megtagadta volna tőlem a pszichológusi minősítést. Munkám olyan sajátosságaira gondolok, mint pl. a filozófiai és szociológiai tudás és problémaérzékenység érvényesítése, törekvés az adott keretek között lehetséges és szükséges interdiszciplinaritásra, amely kivált az értékekről írt munkáimban, de már a fiatal értelmiségiek pályaaattitűdjére vonatkozó longitudinális vizsgálatomban is megnyilvánult (s egyebek között épp ennek volt köszönhető, hogy egyike lehettem azoknak, akik az első komoly híradást, vészjelzést adták a politika-csinálóknak a fiatal értelmiségiek pályaadaptációjának kritikus pontjairól, anomáliáiról). Erénynek tudták be marxista műveltségemet is, valamint a Vigotszkij-iskola és általában a szovjet pszichológia ismeretét és ezek összehasonlításának a képességét más nemzetközi pszichológiai irányzatok releváns koncepcióival.

Ha azt kell meghatároznom, hogy milyen irányzatok befolyásolták elsősorban nézeteimet és munkámat, akkor mindenekeelőtt a pszichológia ún. szociogenetikus irányzatának képviselőit kell említenem, élén L. SZ. Vigotszkijjal, aki viszont sok olyan kérdést vetett fel és több olyan felismerést integrált rendszerébe, amely Baldwinál, az alaklélektanosoknál vagy az ugyancsak ehhez az irányzathoz sorolható G. H. Meadnál vagy Wallonnál található. Én különösen érdekesnek és figyelemre méltó tanulságokkal szolgálónak tartottam Mead és Vigotszkij kérdéseinek és válaszainak az összehasonlítását több vonatkozásban is. Persze ennek az állításnak az értelmét csak az láthatja, akinek a számára van még jelentősége a pszichológia történetének. Tudományágunk jelenlegi helyzete ebből a szempontból nem tűnik biztatónak. Nem azért, mintha hiányoznának a kiemelkedően színvonalas pszichológiatörténeti művek, inkább felhasználásuk minőségével van bajom. Az a benyomásom, hogy szűk prakticista módon, inkább csak a pszichológiai műveltség dokumentálása végett hivatkoznak rájuk az egyes tanulmányok szerzői (tisztelet a kivételnek), s nem azért, hogy a forrásmunkákból felhasználható gondolatot, ötletet nyerjenek. Gondolati s ezzel

összefüggésben elméleti elmélyülés nélkül pedig a pszichológusi munka valóban kimerülhet a különféle technikák mechanikus alkalmazásában.

Egy másik irányzat, amelynek a szociálpszichológiában feltétlenül hasznát látom, az a fenomenológiai szociológia és azok a határterületi, egymást kölcsönösen megtermékenyítő kérdések, amelyek belőle következnek. Ez az irányzat megtermékenyítően hatott a mai szociálpszichológára is, számos útkereső vállalkozás (pl. az etogenetikus irányzat, a kontextuális szociálpszichológia) egyik forrása lett.

A kultúrantropológia ugyancsak sok tanulsággal szolgált az én számomra is. Ugyanez vonatkozik a kognitív szociálpszichológia és a tudásszociológia számos mai képviselőinek a munkáira is.

Mindig élvezettel vettem részt azokban az interdiszciplináris műhelyszerű vállalkozásokban, amelyekben azonos tárgykört — pl. az identitás formálódását vagy a cselekvés pszichológiai és filozófiai elméleteit — próbáltuk különböző perspektívából, eltérő, bár egymáshoz közelíthető tudományos fogalmakkal leírni, s a közös nevezőn túl előbbrevívó kérdéseket megfogalmazni.

A marxizmus ember- és társadalomképe, az, amely a fiatal Marx korai munkáiban és a Gazdasági-filozófiai kéziratokban kirajzolódik, tagadhatatlanul befolyásolta a szocializációról és fejlődés alapfolyamatairól kialakult nézeteimet, és ezt máig is pozitívumnak tartom. Ezzel kapcsolatosan utalmon kell az 1970-ben megjelent tanulmányomra, amelyben a következőket írtam: noha tagadni és elutasítani való minden direkt ideológiai irányítás a pszichológiai tudás fejlődésében, az viszont nehezen vonható kétségbe, hogy a magasabb absztrakciós szinten megfogalmazott s a konkrét empirikus pszichológiai kutatásban előfelvetésként alkalmazott emberkép vagy 'egyén—társadalom'-kép szükségképpen ideológiai befolyás alatt is áll.

A freudizmussal életem több szakaszában ismerkedtem. Belőle igazán nagy és termékeny gondolatnak az 'elfojtás' azóta már sokszorosan igazolt hipotézisét, az indulatáttételt és a pszichoszomatikus betegségek magyarázatát tartom. Egészében azonban elriasztott tőle a szexualitás túlértékelése (legalábbis Freudnál), valamint az analitikus iskolák burjánzása és kissé szektaszerű szerveződése. Ez nem gátolt meg abban, hogy még a 60-as évek elején a Kossuth klubban Garai Lászlóval együtt vitát kezdeményezzünk a pszichoanalízis tabutémakénti kezelése és mellőzése ellen. Ezt azonban manapság szokás elfelejteni, s úgy tenni, mintha még a 60-as években is mindenki, aki nem analitikus múlttal rendelkezett, ellenséges lett volna a freudizmussal szemben.

Az analitikus irányzatok erősödőben vannak és egyre inkább befolyásolják a hazai pszichológiát, legalábbis a klinikai pszichológiát. Ezt nem tartom bajnak, csak az az érzésem, hogy eredményességük mérlegelése seohasem lehet azonos természetű pl. egy neobehaviorista alapon megszervezett pszichológiai kísérlet racionális megítélésével, mert valahol máshol van a lényeg, rendkívül sokat számít az analitikus hite a saját iskola hatékonyságában. Valahogy én is úgy érzem, hogy a freudizmus még mindig a pszichológia fel nem dolgozott dilemmája, ahogy Marie Jahoda írta hasonló című könyvében.

4. VANNAK-E IRÁNYZATOK, ISKOLÁK A HAZAI PSZICHOLÓGIÁBAN?

Azt hiszem, nemcsak nálunk, de másutt sem léteznek olyan homogén iskolák, mint például az alaklélektan vagy a behaviorizmus volt a század első felében. Ma már egyrészt részben sikerült megtalálni a különböző iskolák összekötő vagy egymás 'nyelvére' átváltható fogalmi és tartalmi elemeit, másrészt olyannyira specializálódott és technicizálódott a pszichológiai tevékenység mind a kutatásban, mind a gyakorlatban, hogy kevéssé érzékelhető az ösztönzés újabb középszintű pszichológiai elméletek kidolgozására, újabb irányzatok megjelenésére. Maga a pszichológiai tudáskészlet — ha lehet erről beszélni — jó értelemben is eklektikusabbá vált a jó pár évtizeddel korábbihoz képest. Ez nem jelent feltétlenül előrehaladást, hiszen épp az elméleti pszichológia és a pszichológiatörténet háttérbeszorulása következtében elég gyakran találkozunk azzal a jelenséggel is, hogy újként fedeznek fel a pszichológia korábbi képviselőinél sokkal jobban megfogalmazott, kifejtett gondolatokat, vagy összetévesztik a történetiséget az antikvárius szemlélettel (innen is, onnan is veszünk valamit, lényegi összefüggés nélkül).

Bizonyos értelemben persze vannak iskolák: a pszichológusok 'jelölőként' tűzik ki maguk elé — publikációkban vagy előadásokban — a pszichológia egy-egy kiválóságának valamely tételét, ezzel jelezvén, hogy milyen paradigma és érdekcsoport égisze alatt dolgoznak.

Számomra nehezebben áttekinthető ugyan, de úgy tűnik nekem, hogy a jelenlegi hazai pszichológiai palettán egyre markánsabb az analitikus pszichológia, a Rogers-féle iskola, a kognitív pszichológia hatása, részben érthető okokból felerősödtek ezek terápiás célzatú változatai, s mintha gyengült volna a kísérletezésben is a neobehaviorizmus követőinek a tábora. Ez utóbbi nem feltétlenül jó dolog, mert az empirikus vizsgálódás és eredményértelmezés egyfajta rendszeres és fegyelmezett formája épp ennek az iskolának a követőitől volt elsajátítható. Öröndetes és társadalmilag szükséges dolog viszont a szervezet- és munkapszichológia megerősödése. Ami nagyon zavaró, az a szakma sok kedvezőtlen okból kialakult hallgatása és tehetetlensége a napjainkban tucatjával fellépő sarlatánokkal szemben.

5. A MUNKAHELY MINT INSPIRÁLÓ MŰHELY S A SZŰKEBB-TÁGABB SZAKMAI ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZET

Ha a hazai munkahelyekről van szó, ez — a munkahely mint inspiráló műhely — számomra csak ritkán derült ki. Talán néhány évben, a 80-as évek elején, mintha lett volna ilyen. Egészében azonban inkább csak vágyálom maradt. Ennek több oka is volt, amelyek részletezésébe nem kívánok belemenni. Egyet talán mégis jeleznék: nagyonis át kellett élnünk a Kuhn-féle tudományművelési paradigmaváltást s mindazt a légköri zavart, ami velejár.

Időközben ugyanis végbement egy paradigmaváltás, elfogadóbb lett a szakma egy korábban tagadott irányban (ún. puha módszerek vagy az ún. szociológiaiabb megközelítés alkalmazhatóságának megítélésében), óvatosabb és kritikusabb néhány 'keménynek' gondolt módszer (pl. az attitűd- és véleménykutatásban alkalmazottak) vonatkozásában.